

No
11
D.C.
22)

NC
OVERDRUK

UIT

"GELDERLAND"

V. d. Schur,

~~Kelder~~

UW
F-1
-002

~~Handwritten scribble~~

2234551

ECONOMISCHE AARDRIJKSKUNDE VAN GELDERLAND

DOOR DR. H. BLINK, OUD-HOOGLEERAAR IN DE ECONOMISCHE
GEOGRAPHIE AAN DE LANDBOUW-HOOGESCHOOL TE WAGENINGEN

ALGEMEENE BESCHOUWING OVER ECONOMISCHE AARDRIJKSKUNDE EN TOEPASSING OP GELDERLAND

HET BEGRIIP ECONOMISCHE AARDRIJKSKUNDE. Het algemeen doel van dit werk is het gedeelte van Nederland, dat het territoir van de provincie Gelderland vormt, te beschrijven, zoowel wat den natuurlijken grondslag betreft, den aardbodem met wat de natuur daarvan gemaakt heeft, er op deed leven en groeien, als de menschen, die dat gebied bewonen. Elk van deze twee objecten kan men op zich zelf en uit verschillend oogpunt beschouwen, door na te gaan hoe het is en waar het is, en al de elementen daartoe opsporen en documenteeren. Men kan den bodem beschouwen naar zijn samenstelling uit de grondstoffen, en naar de physische eigenschappen, die deze bezitten; naar zijn hoog en laag, naar zijn ontstaan en geschiedenis. Ook de planten, dieren en menschen kan men op dezelfde wijze op zich zelf beschrijven naar hun eigenschappen en geschiedenis. Dat is gedeeltelijk in dit boek geschied.

Doch men kan, steunend op de gegevens in het voorgaande, en in verband daarmee, ook nagaan, welken invloed die aardbodem met hetgeen hij inhoudt, met zijn bijzondere vormen, met zijn klimaat en wateren, enz. uitgeoefend heeft op de menschen, die daarop zich gevestigd hebben, op hun werken voor het bestaan en de ontwikkeling van hun welvaart, m. a. w.: op de menschen en hun handelen met een economisch doel.

Overal waar menschen leven, moeten zij economisch arbeiden; het minimum daarvan is de voorziening in hun noodzakelijk levensonderhoud, maar ieder, met energie bezielde, zal daarbij verder gaan, de behoeften en wenschen uitbreiden, en ook arbeiden voor dagen eener onbekende toekomst. Allen nu die werken hebben een terrein noodig, een bodem met de grondstoffen, of in 't algemeen een plek, waarop zij dien arbeid kunnen toepassen, of waar zij den produceerenden arbeid kunnen verrichten. Economisch actieve menschen zijn niet denkbaar zonder het aardrijk, en het aardrijk verkrijgt eerst waarde door den arbeid van de economisch actieve bewoners.

Beide staan oorzakelijk voortdurend met elkander in betrekking, in wisselwerking. De kennis van het aardrijk, als milieu voor economisch werkzame bewoners, en deze laatsten in verband met het aardrijk, dat zij gebruiken, exploiteeren, noemt men economische aardrijkskunde.

Het aardrijk met hetgeen daar op is, vormt het milieu, waarin de menschen zich bewegen en arbeiden voor hun doel, en beide zijn met talrijke banden aan elkander verbonden. Hoezeer wij ook de natuur mogen bewonderen naar de schoonheid van vormen en kleuren in hun veelvuldige schakeering, hoe hoog wij het ook mogen stellen om onder de indrukken van bergen en dalen, van natuur- en kunstgewrochten den geest te verheffen tot boven de stoffelijke sferen, de noodzakelijkheid van het leven voert ons telkens weder terug naar den economischen arbeid. En het is daarom dat de economische aardrijkskunde een onmisbare wetenschap is, die bij de beschrijving van een gewest niet kan ontbreken.

Verschillende onderwerpen hiervan worden in dit boek door verscheiden personen, ieder op zijn gebied der zake kundig, behandeld. Het doel van deze inleiding tot de economische aardrijkskunde van Gelderland is alleen in een algemeen overzicht de hoofdelementen aan te geven van het economisch-geographisch milieu in Gelderland, en van het gebruik, dat de menschen daarvan maakten. Hoe dit geschied is, en welke de resultaten zijn, wordt in bijzonderheden door anderen beschouwd; wat wij hier geven dient alleen om den band aan te toonen tusschen het landschap Gelderland en zijn maatschappelijke bewoners, zooals die in voortdurende wisselwerking met elkander staan. De invloed op het economisch handelen zal hierbij het meest uitkomen, doch ook op het landschap en zijn invloed op de samenvoeging en groepeerings der bevolking zullen wij wijzen.

HET LANDSCHAP EN DE VERBREIDING DER ETHNOGRAPHISCHE ELEMENTEN. Wanneer men het Geldersche land overziet, dan valt in het oog, dat dit territoir, hetwelk in 't geheel als Gelderland wordt aangeduid, geenszins een geographische eenheid vormt, maar bestaat uit onderscheidene landschappen, naar den vorm en den aard der bodems verschillend, en die vrijwel door natuurlijke grenzen van elkander zijn gescheiden. De Veluwe als heuvelland, hier en daar steil tot bergen oprijzend, staat als landschaps-individu tegenover de vlakke terreinen ten zuiden van den Rijn tot de grens van Noord-Brabant; de Veluwsche bodem, in enkele gedeelten uit grof grint bestaande, en over 't geheel een zandbodem, verschilt in aard van den rivierklei-bodem van de Betuwe, de Bommelerwaard, de Tielerswaard en het Land-van-Maas-en-Waal; de bosschen en heiden, die op de Veluwe groote oppervlakten beslaan, geven een geheel ander beeld aan het landschap dan de ooftboomen der Betuwe. En van de Veluwe naar het oosten zich richtend, vormt zelfs de Graafschap Zutphen, hoewel eveneens een zand- en grintbodem, met zijn zachte hellingen en weinig in het oogspringende verheffingen een minder ruwen indruk dan de Veluwe, waar de kracht

meer overheerscht in het landschap. Daarbij valt het in het oog, dat groote, breede rivierdalen deze hoofdlandschapsvormen scheiden. Ten zuiden van de kleigebieden verheffen zich nabij de grens de hooge terreinen van het Rijk van Nijmegen en van het Montferland, die als zware grensposten hun toppen opbeuren uit de vlakke, waarlangs de Rijn zijn intrede doet in het Nederlandsche gebied.

Wanneer men de ethnographische kaart vergelijkt met de reliëfkaart van Gelderland, dan ontdekt men daarbij treffende overeenkomst in de hoofdlijnen, of althans gegevens in de laatste, welke de verschijnselen der eerste verklaren. Evenals er drie hoofdvormen der terreinen zijn: Veluwe, Betuwe en Graafschap, zijn er ook drie volksstammen, die aan Gelderland de gezeten bevolking hebben gegeven. Van het zuidoosten kwamen langs den Rijn de Franken hier binnen, en drongen tot den Ouden-IJssel naar den zuidoostelijken Velwezoo, waar zij zich vestigden, en ook de Over-Betuwe en het Rijk van Nijmegen innamen, hier nog met een geringe vermenging van Saksen. Ten noorden van den Ouden-IJssel waren het de Saksen, die van het noordoosten voortschoven tot aan deze rivier, terwijl zij ten westen van Deventer den IJssel overschreden en een deel van de Neder-Veluwe innamen.

De westelijke en noordwestelijke helling der Veluwe was het terrein, waar Friezen en Franken vermengd optraden. En in de Neder-Betuwe, de Tielervwaard en Bommelerwaard vormt het Friesch-Frankische element de kern der bevolking, in het Land-van-Maas-en-Waal meer tot het zuiver Oost-Frankische overgaande.

Als wij deze volkenverbreiding overzien, kunnen wij den indruk niet weren, of Gelderland is voornamelijk van drie zijden uit bevolkt geworden: van het noordoosten, waar de Saksen over de zachtgolvende terreinen ten oosten van den IJssel voortschoven, uit het zuidoosten, waar de Franken langs den Rijn zich naar het noordwesten bewogen en op den Veluwe-zoo stuitten, en uit het noorden en noordwesten, waar de Friezen van den oever der Zuiderzee in de Veluwe doordrongen. Misschien is ook de uitbreiding van het Meer Flevo tot de Zuiderzee aanleiding geweest van het terugdringen der Friesche bevolking, die om dit meer gevestigd was, naar de hoogere terreinen van de West-Veluwe, waar reeds Franken hun woonplaatsen hadden, en aldus een Friesch-Frankisch mengingsvolk ontstond, dat zich door het westen van de Betuwe voortzette. Op deze wijze valt uit de reliëf-vormen der terreinen de volkenbeweging en verbreiding der eerste nederzetter te construeeren, al zijn er geen geschreven oorkonden, die dit aanduiden of bevestigen.

ELEMENTEN VOOR HET ONTSTAAN DER STAATKUNDIGE EENHEID VAN HET GRAAFSCHAP. Een andere vraag van menschen-geographischen aard doet zich hierbij voor, welke eveneens oplossing vraagt.

Welke krachten zijn werkzaam geweest om die verschillende gewesten,

eveneens bewoond door een bevolking, heterogeen van afkomst, met elkander te verbinden tot één Graafschap, later hertogdom, en eindelijk tot één provincie?

Deze ontwikkeling is eensdeels het resultaat van historische oorzaken, maar het historisch proces vond de bevestiging en steun in de geographische gesteldheid des lands. Want hoewel er geen geographische gelijkvormigheid der deelen bestond, waardoor de verschillende volkselementen geheel versmolten, toch waren evenmin de geographische scheidingen en de ethnographische tegenstellingen zoo groot, dat de deelen niet samengebracht konden worden onder één bestuur.

Al was er geen alles overheerschende geographische invloed werkzaam om de individualiteit der deelen op te lossen in een geheel, toch hebben geographische factoren van ouds samengewerkt, om de zelfstandige volkselementen in de landschapsdeelen tot elkander te brengen. De isoleering der landschappen toch was niet volkomen, en zij werden naar elkander gevoerd, als het ware aan elkander gesnoerd, door het net van de groote natuurlijke waterwegen, die de deelen met elkander in betrekking brengen. De Rijn met zijn armen: de Waal en de IJssel, en bij de laatste nog rechter bijstroomen: de Slinge, de Vordensche beek, de Berkel en de Schipbeek, zij hebben over hun oppervlakte of langs hun oevers de economische en staatkundige beweging steeds geleid in dezelfde hoofdlijnen, en tegelijk de deelen omstrengeld, als om ze op natuurlijke wijze te verbinden. De terrein-gesteldheid heeft de armen van den Rijn in den diluvialen tijd langs verschillende wegen en gedeeltelijk in verschillende richting doen uiteenloopen, en een diluviale delta doen vormen. Dat die breede oude dalen verkeerswegen uitmaakten, daarin ligt de anthropo-geographische invloed van het Geldersche rivierstelsel, welke voor de vorming van een afgerond Geldersch staatsgebied blijvende gevolgen had. Was de Rijn zonder vertakkingen hier doorgestroomd, het is de vraag of er ooit een provincie van dien omvang ontstaan zou zijn, en het staatsterritoir, dat zich hier vormde, zou versnipperd zijn geworden als langs de Maas in Limburg, of op zijn hoogst tot een smalle strook beperkt gebleven zijn. Dat de IJssel-arm een bevaarbare waterweg bleef, en dat uit het oosten rivieren op den IJssel uitmondde, had de eerste vorming van de Graafschap Zutphen ten gevolge: het stroomgebied dier rivieren, een streek waar de beweging der bevolking met landschapslijnen samenliep in de stad Zutphen, die er hoofdstad werd.

GEOGRAPHISCHE ELEMENTEN VOOR HET ONTSTAAN DER NEDERZETTINGEN.

Dit net van waterwegen, en de vlakke zoomen langs hun oevers, welke de eerste binnentreckende bewoners volgden, hebben invloed gehad op oudste nederzettingen, die langs de waterwegen ontstonden. De Keltische en Romeinsche oudheden, welke hier gevonden werden, hebben Dr. Pleyte en J. A. Ort er toe geleid, den loop der oude wegen weder aan te wijzen, en hierdoor wordt in het licht gesteld, hetgeen wij beweerden.

De Hessenwegen, d. z. de wegen, die de rondtrekkende handelaren met hun zware winkelwagens uit Duitschland nog tot in de eerste helft der 19e eeuw volgden, waren veelal eene voortzetting der oude heirwegen. Het was niet alleen de bestaande traditie, die deze wegen sedert de vroegste oudheid deed houden, maar de uiting van het natuurlijk streven, om de route te kiezen, die de minste hindernissen in den weg legde, en de meeste uitzichten op economische voordeelen voor den handel aanbood. Zoo ziet men de groote karavanenwegen in Azië en Afrika gedurende de oudste tijden langs dezelfde routes stand houden. De natuurlijke gesteldheid der landen heeft veel meer, tot zelfs in details, den weg gewezen tot volkenverkeer en volkenverbinding, dan in den regel vermoed wordt. De kleine rivieren door de Graafschap Zutphen, hoewel niet of bijna niet bevaarbaar, waren toch de oude lijnen, waarlangs de eerste nederzettingen zich in reeksen ontplooiden, terwijl de waterscheidingen, hoewel zij geen volstreckte hindernissen vormden in deze slechts weinig geaccidenteerde terreinen, alleen door enkele dwarse verbindingswegen hier en daar werden overschreden. Van de rivieren naar de waterscheidingen had eerst in den loop der eeuwen, met de sterke vermeerdering der bevolking, de expansie der bewoning en de cultuur der gronden plaats; langs de rivieren, deze volgend met den stroom, geschiedde de vroegste menschenbeweging. De Menapiërs, de Uzipeten en Tankteren, de Guernen, de Bataven en de Sikambren, waren meest allen gevestigd aan de rivieren, volgens de Romeinsche mededeelingen.

De punten, waar een kleinere rivier in een grootere uitmondde, of de hooge oeverrand aan een rivier, welke een plek aanbood veilig tegen het hooge water, en tevens geschikt om er met de schuiten aan te leggen of de rivier over te trekken, werden het eerst de plaatsen, waar meer geconcentreerde nederzettingen ontstonden. De eerste bewoners, die leefden van hetgeen de akker, de weide, het vee, het bosch en de rivier opleverden, kozen hun woonplaatsen waar zij van deze produkten het gemakkelijkst partij konden trekken.

Maar al vroeg ontstond er naast de menschen met zelfvoorziening een groep van personen, die produkten ruilden, dus handelden en trokken, en vooral zag men dat in den Romeinschen tijd, toen een hooger staand cultuurvolk de levenseischen verhoogde. En bij dat zich vormend handelsverkeer waren de genoemde samenkomst-punten der natuurlijke waterwegen en landwegen aangewezen voor de vestiging van hen, die in de aanraking met andere menschen hun bron van bestaan moesten vinden. Op die punten ontstonden de stadvormige nederzettingen, als Nijmegen op den hoogen hoek der heuvels aan de Waal, die reeds in den Keltischen tijd bestond. Zoo kwamen aan den mond der Berkel in den IJssel het oude Zutphen op, aan de verbinding van den Ouden-IJssel met een Rijnarm (de z.g. Drususgracht) Doesburg, op den hoogen Rijnsoever Arnhem en oud-Wageningen. Zoo ontstond ook Tiel aan een bocht der rivier, waar de Waal door het eiland der Bataven zich naar het zuiden boog, en waar de natuur een hoogte langs

den rechter stroom-oever had opgeworpen, terwijl die bij de grootere diepte in de holle bocht bij uitstek geschikt was tot landingsplaats voor vrij diepgaande schepen.

Dit waren de oudste grootere nederzettingen, en de keus dezer plaatsen als eerste vestiging kan wel aan hun natuurlijke positie bij de wateren worden toegeschreven. Nijmegen is ongetwijfeld de oudste nederzetting; haar naam reeds wijst op den Keltischen tijd, zeiden wij, en zij was onder de Romeinen al een bloeiende plaats. Karel de Groote koos deze stad als de voorpost van zijn Frankrijk naar het noorden uit, om hier een rijkspaleis te bouwen, dat door Keizer Barbarossa vernieuwd werd. De ligging op de grens van het Duitsche Rijk gaf in de middeleeuwen aan deze stad bijzondere staatkundige beteekenis.

De stad Zutphen ontwikkelde zich eerst om den burcht der graven van Zutphen, welke zich op den rechter IJsseloever verhief. De eerste bewoners van Zutphen waren hoorige lieden van den burggraaf, maar daaraan voegden zich weldra vrije lieden toe, die van de gunstige ligging dezer plek, onder bescherming van den burcht, wilden partij trekken voor hun handel en andere bedrijven.

Doesburg, dat al in de 8e eeuw genoemd werd, dankt zijn oorsprong als nederzetting aan den IJssel, waar de Oude-IJssel, oorspronkelijk een tak van den Rijn, zich verbond met een anderen arm, welke Drusus waarschijnlijk verbeterd heeft, en die daarnaar Drusus-gracht genoemd werd.

Arnhem vond zijn oorsprong door een plateau aan den Rijnsoever, dat in de nabijheid lag van het kruispunt der rivieren: Drusus-gracht en Rijn, waar de weg van Nijmegen over de Betuwe de rivier den Rijn het gemakkelijkst kon kruisen.

En Tiel, dat reeds in de 5e eeuw een stedelijk centrum was met beteekenis voor den handel, had dit te danken aan de ligging aan een rivier met een groot achterland, waar de zeeschepen eenerzijds en de binnenschepen anderzijds aankwamen en afvoeren gedurende de eerste eeuwen van zijn bestaan. In de 7e eeuw werd Tiel reeds een haven van Gallië genoemd, en de handel van Keulen, later ook van Quedlinburg, Goslar en Maagdenburg met Engeland, had door de bemiddeling van deze haven plaats. De bloeitijd van Tiel valt in de elfde eeuw; in 1006 en 1009 had de stad zulk een voorspoed, dat de Noormannen tot plundering werden verleid.

De hooge economische positie, welke verscheiden oude nederzettingen van Gelderland een korten tijd innamen, was te danken aan economisch-geographische voordeelen van tijdelijken aard, die alleen gedurende de opkomst van het handelsverkeer golden, en weer te niet gingen toen handel en scheepvaart tot meer ontwikkeling kwamen. Andere, in een nieuw stadium van ontwikkeling meer bevoorrechte steden, namen den handel over. Tiel kon zijn internationalen handel niet handhaven en kwam achter te staan bij Dordrecht, waaraan door de overheerschende macht der Graven van Holland het stapelrecht op den Rijn in de 13e eeuw werd verleend.

Hierdoor, en mede door het grooter worden der schepen, die bij tochten naar verre gewesten niet zoo diep landwaarts gingen, werd de bemiddelende handel van de kuststreek en de zee met het achterland verder zeewaarts verplaatst. De steden aan den Rijn konden sedert in Gelderland geen groote handelsbeteekenis erlangen: Gelderland was, toen de belangrijkste scheepvaart zich naar de zeeën verplaatste, nog wel een doorvaartsgewest maar geen bemiddelingsland van nature. Rivierhandel en markthandel voor den omtrek waren nu de belangrijkste elementen van de opkomst der Geldersche steden.

Slechts een korten tijd scheen het in de middeleeuwen, dat een paar Geldersche steden voor den internationalen handel beteekenis zouden verkrijgen. Dat was in den tijd, toen de IJssel de belangrijke handelsweg was van de Oostzee en van de noordelijke Noordzee op den Rijn. Aanvankelijk heeft die handelsweg geloopt door het Vlie, het meer Flevo, de Utrechtsche Vecht en den Krommen Rijn naar Dorestad. Doch door de verzanding en afsluiting van dezen Rijntak vóór 1150, en door de uitbreiding van het Meer Flevo, verlegde zich de weg van den Noorschen handel naar den Rijn opwaarts over den IJssel. Al vóór de 10de eeuw bestond er een aanzienlijk handelsverkeer over den IJssel, zooals kan afgeleid worden uit den Katertol (bij Katerveer), die in 973 aan het Stift te Elten geschonken werd door Otto den Groote, en aan den tol te Deventer in 973 eveneens door Otto den Groote aan Deventer geschonken, welke tollën hun beteekenis dankten aan het handelsverkeer langs den IJssel in dien tijd. Doch de grootste beteekenis verkreeg de IJsselhandel in den bloeitijd van de Duitsche Hanze, en hij stond daarmede in verband.

Die internationale IJsselhandel ging in het midden der 16e eeuw allengs geheel te niet. In de eerste plaats doordien na de uitvinding en toepassing van het kompas de oude kusthandel meer naar de volle zee verschoof, en hij zich ook in de Zuiderzee meer verplaatste naar het westen, naar Holland. In plaats van de oostelijke oevers verkregen de westelijke nu de meeste beteekenis, waar aanzienlijke handelssteden opbloeden, Amsterdam vooraan. Deze trokken den handel en het verkeer naar andere wegen. En daarbij kwam de verzanding van den IJssel. De Rijn, een wilde rivier, begon in dien tijd zijn water hoofdzakelijk af te geven aan de Waal, en er bleef minder water over om den Beneden-Rijn en den IJssel te voeden. Gevolg was, dat in het midden der 16de eeuw de toestand van den IJssel zoodanig was veranderd, dat hij onmogelijk meer met de zeeschepen van dien tijd kon worden bevaren. Ook de Rijn beneden Lobith verkeerde door verondieping in zulk een slechten toestand, dat in 1672 het Fransche leger door den Rijn de Betuwe kon binnentrekken. En in 1706 kon men, schreven Gedeputeerde Staten van Gelderland aan de Staten-Generaal, gedurende den zomer op verscheiden plaatsen den Rijn en den IJssel droogvoets doorgaan. Van Arnhem kon men gedurende drie maanden niet met het kleinste bootje den Rijn afvaren.

Door dien toestand verviel de internationale IJsselhandel weldra geheel.

De handelssteden, die daarin belangrijk deel hadden, als Deventer en Kampen, verloren die bron van bestaan. Maar ook de Geldersche steden Zutphen en Doesburg waren door dien handel over den IJssel tot bloeiende steden geworden. Zutphen was in 1280 eene plaats met zeevaart op Hamburg. De rekening der tolontvangers te Lobith van 1306 noemt, onder de schepen, die vrijdom van tol genoten, tachtig schepen van Zutphen, geladen met granen als rogge, gerst, haver en spelt, voorts appelen, peren, zout, haring en andere visch, cement, planken, balken en aardewerk. Deze handelswaren kwamen voor een groot gedeelte uit het buitenland, niet uit het Zutphensche marktgebied, en wijzen dus op den internationalen handel van Zutphen. En Zutphensche schepen vervoerden van den Rijn afwaarts wijn en ook zout. De Zutphenaars dreven in het noorden handel op Schonen, en voerden daarheen voornamelijk wijn, zout, wollen en linnen stoffen, was en krame-rijen. Op Schonen had Zutphen een handelskolonie en winkels.

De sloopstimmerwerven bloeiden te Zutphen door dezen handel, en men bouwde er zelfs schepen voor Hollandsche steden. Aanzienlijk was hier de houthandel, een produkt van het Zutphensche achterland de Graafschap, hetwelk door Hollandsche steden hier gekocht werd. Vooral van het begin der 14e eeuw tot het midden der 15e bloeide de internationale handel van Zutphen. Doch na dezen tijd slonk die weg, en in de 16e eeuw ging hij verloren. Zutphen was sedert een plaats, die leefde van den binnenslandschen handel, voornamelijk van de markt en het handelsverkeer met het eigen achterland, en een geringe nijverheid. De verslechtering der economisch-geographische positie maakte dien achteruitgang noodzakelijk. De stad en de bevolking moesten er in berusten, zij werden aangepast bij het naaste achterland, dat hiervoor behouden bleef. En al werd de scheepvaartweg van den IJssel later eenigszins verbeterd, o. a. door het graven van het Pannerdensch Kanaal, in 1710 geopend, waardoor de Beneden-Rijn meer water ontving, en ook de IJssel daarin deelde; al werd in 1775 de bovenmond van den IJssel verdiept door een doorgraving van de Pleij, veel hielp dit alles niet. Want in 1776 werd nog geklaagd, dat de handel langs den IJssel zeer langwijlig en moeielijk was, en van Arnhem naar Deventer evenzeer belemmerd werd door tegenwinden als door laag water, verzandingen enz., terwijl van Deventer naar zee de schepen dikwijls dagen werden opgehouden, waardoor de scheepvaart zeer werd benadeeld. Wel werd de rivier in de 19e en 20e eeuw verbeterd, maar de handelsconjunctuur was toen zoozeer veranderd, dat die de economische geographische positie van Zutphen niet de beteekenis van vroeger teruggaf.

Doesburg was, gelijk wij zeiden, opgekomen op het punt waar de Oude IJssel, een oude Rijntak, die ten oosten van Montferland stroomde, zich verenigde met den tak, welke door Drusus verbeterd was. Deze Oude Rijn had eveneens den Ouden IJssel, een rivier uit Duitschland, opgenomen en stroomde langs den rand van het lage plateau, dat de Graafschap inneemt. Hierdoor had Doesburg een onmiddellijk achterland, met welvarende neder-

zettingen, waaruit later de nijvere plaatsen Ulft, Terborg, Doetinchem, Laagkeppel e. a. ontstaan zijn, alle van ouden oorsprong. Verder gaf de ligging aan den IJssel Doesburg handel naar den Rijn en naar de Zuiderzee, en verder met de Hanzesteden. In 1594 schonken de Staten van Gelderland Doesburg octrooi voor een vrije vaart op den Ouden IJssel naar Bocholt en het Sticht van Munster. Doch ook voor Doesburg moest de buitenlandsche handel wel tanen, toen de waterwegen, waaraan hij zijn bestaan te danken had, zoo verslechterden. En het bleef een klein stedeke met nijverheid en handel voor den omtrek.

ARNHEM. Bij de economisch-geographische factoren voor het ontstaan van Arnhem moeten wij nog iets nader stilstaan.

Op de plek, waar de Rijn met een bocht naar het noorden den hoogen heuvelrand van de Veluwe dicht nadert, had een beek, ontstaan door uit het Velwezand opzijpelend water (de Zijp) een dal in den heuvelrand uitgespoeld, waarlangs het water afvloeide naar den Rijn. In den loop van eeuwen werd, door de levende kracht van het stroomend water, zand van de hoogere deelen mede gevoerd, dat bij den overgang naar het Rijndal werd neergelegd, en zich vormde tot een voorterras aan den voet der heuvels. Die beek was de St. Jansbeek, later de Sonsbeek, welke in de Zijp ontsprongen, den Velwezoom doorbrak, en op de plaats der tegenwoordige Korenmarkt een hoogen, breeden rug had gevormd, een plek die aangewezen was om er zich te vestigen. Van hier kon men langs de beek in noordelijke richting gemakkelijk door den rand tot het plateau der Veluwe doordringen, en hier kon men bij den tocht van Nijmegen geschikt uit het zuiden over den Rijn steken. De Rijn vormde den grooten verkeersweg van oost naar west, en dicht nabij deze stad sloot zich de IJssel aan als een waterweg naar het noorden.

Wanneer de eerste nederzetteren zich hier vestigden is onbekend, maar men vermoedt, dat ook hier de Kelten in den voor-Germaanschen tijd reeds gevonden werden, en niet onwaarschijnlijk moet „Arenacum” als de Keltische oervorm van den lateren naam Arnhem beschouwd worden. In den Romeinschen tijd bleef de plaats bestaan. De eerste bekende vermelding der plaats gold de parochie, waarin eenige heerenhoven (curtes) lagen, behorende aan de abdijen van Verden, Prüm en Elten. Het heerenhof, dat op de tegenwoordige Korenmarkt heeft gelegen, was in de 14e eeuw al verdwenen. Arnhem werd een marktplaats, een koopstad, zij werd in 1323 in het Hanzeverbond opgenomen, maar aanzienlijk als handelsstad is Arnhem niet geworden in ouden tijd. De Rijn zond zijn water hoofdzakelijk langs de Waal, en daardoor stond Nijmegen weldra beter in verbinding met het achterland en voorland van den Rijn dan Arnhem. Zelfs benedenwaarts was in dien tijd de rivier niet steeds regelmatig diep genoeg. Daardoor kon zich onmogelijk een uitgebreide handel hier ontwikkelen. Ook aan den handel op den IJssel nam Arnhem niet veel deel. Evenwel, als marktplaats voor den

Veluwezoom en voor de oostelijke Betuwe en de Lijmers was en bleef Arnhem van beteekenis.

TERRITORIALE ONTWIKKELING TOT HERTOOGDOM EN PROVINCIE. In het bovenstaande hebben wij de economische-geographische aardrijkskunde, met eenige algemeene anthro-po-geographische opmerkingen, nagegaan voor de middeleeuwen. Wij zullen die ontwikkeling nu vervolgen. Doch eerst willen wij nog nader stilstaan bij de territoriale ontwikkeling der provincie Gelderland.

De staatkundige ontwikkeling dezer gewesten tot het tegenwoordig Gelderland begon eerst laat; de naam „Gelderland” was niet in gebruik vóór 1579, toen in navolging van Holland, Zeeland en Friesland als leden van de Unie, men ook den naam Gelderland voor het geheel aannam. Vóór dien tijd sprak men altijd van „Gelre”. En dit Gelre was geenszins identiek met het tegenwoordig Gelderland.

Evenals de bevolking van Gelderland gevormd werd uit de samenvoeging en gedeeltelijke versmelting van verscheidene stammen, zoo is ook de provincie ontstaan uit de samenvoeging van onderscheidene deelen, die eerst als staatkundig-administratieve gewesten naast elkander stonden. Toen Karel de Groote en andere Frankische vorsten hier het gezag hadden bekomen door overwinning op de onderscheidene stammen, stelden zij er ambtenaren aan, die de gouwen of landschappen in naam van den souverain bestuurden. Die ambtenaren heetten veelal graven, en hun gouwen werden daarnaar graafschappen geheeten, waar de graven volgens het leenrecht in naam van den souverain regeerden, maar bij het verslappen van het souverain-gezag zich dikwijls vrijwel als onafhankelijke vorsten gedroegen, wier positie erfelijk was. Machtige graven wisten door aanhuwelijking of verovering telkens nieuwe gebieden bij die, welke zij in bezit hadden, te voegen. Naast de graafschappen bestonden er ook nog verscheiden gebieden, die aan heeren waren afgestaan wegens diensten aan den souverain bewezen, en de heeren, die onder een eigen banier mochten te velde trekken, heetten baanderheeren, hun gebieden bannerijen.

Zonder nu op de geschiedenis van al de gewesten te willen ingaan, waarvoor het hier de plaats niet is, willen wij voor ons betoog, om het ontstaan van de provincie mede uit de werking van geographische elementen te verklaren, er op wijzen, dat men in den tijd onder en na Karel den Groote in het tegenwoordig Gelderland vond de volgende gouwen of graafschappen: Hamaland, (waarschijnlijk genoemd naar den volksstam der Chamaven), lag aan beide zijden van den IJssel, ten noorden tot Deventer en ten zuiden tot den Rijn bij Elten, terwijl de oostelijke grens van Hamaland ongeveer de latere grens van de graafschap Zutphen werd. De gouw Felua omvatte grotendeels de latere Veluwe, en had in lateren tijd waarschijnlijk haar hoofdplaats in het Engelandershout bij Loenen, met de buurtschap Englandi, hoewel de graven hun hof te Redichem (Renkum) hadden.

Ten westen van Felua lag de gouw Flehita, ongeveer het gebied van het latere Eemland, van den Rijn tot de Zuiderzee zich uitstrekkend. De gouw Batua, de latere Betuwe, besloeg het oostelijk gedeelte van het land tusschen den Rijn en de Waal, de Over-Betuwe. Ten westen hiervan lag de gouw Teisterbant, de tegenwoordige Tieler- en Bommelerwaard omvattend. De hoofdplaats van de Batua was Meinerswijk, tegenover Arnhem gelegen, en die van Teisterbant was Theole of Tiel. Onder den gouw Dubla verstaat men den Duffel. De Maasgouw (Mosao) vormde een landstreek aan beide zijden van de Maas, die weder in verscheidene kleinere graafschappen verdeeld was, welker grenzen niet vallen op te geven.

Daarnaast bestonden nog als kleinere gebieden de heerlijkheden: Kuilenburg, Buren en Batenburg, de bannerijen Berg, Baar, Wisch en Bronkhorst, en de heerlijkheden: Breevoorde, Lichtenvoorde, Borkulo, Gendringen en Etten, Didam, Westervoort, Lichtenberg, Verwolde, Keppel en Putten op de Veluwe.

Die verscheidenheid van bestuursgebieden werd somtijds vereenvoudigd, doordien één der graven meer gouwen onder zijn gezag wist te verkrijgen, waarnaar machtigen dikwijls streefden. Hierdoor is de middeleeuwsche geschiedenis dezer gewesten het tooneel van voortdurenden strijd over de uitbreiding van gezag en gebied tusschen de heeren.

In de gouw Hamaland bestond al vroeg een Graafschap Zutphen, en de graaf van Zutphen had in de 10^e eeuw een aanzienlijk deel van Hamaland in bezit verkregen. Toen de mannelijke nakomelingen van den graaf van Zutphen waren uitgestorven verviel de Graafschap Zutphen aan een verwant, den graaf van Gelre, een klein stadje aan de Niers (ten W. van Wesel), dat een graafschapje was, en hierdoor was er van 1138—1182 voor het eerst een „graaf van Gelre en Zutphen”. Twee ver uit elkander liggende graafschappen in een hand.

Nu volgde er een streven naar expansie door de graven van Gelre en Zutphen, vooral in den omtrek van het Zutphensche gebied, dat het belangrijkst was. Onder den eersten graaf werd reeds de Veluwe verworven, een leen van Noord-Brabant; een tweede graaf, Otto I (1182—1207) wist het Land-van-Maas-en-Waal te verkrijgen. Graaf Otto II (1229—1271) dwong vele edelen, wier goederen tusschen zijn domeinen gelegen waren, voor den graaf van Zutphen de poorten van hun kasteelen te openen, en zij droegen den graaf hun heerlijkheden op, om die als leengoederen terug te ontvangen. Zij erkenden 's Graven rechtsgezag, en hadden voortaan een aandeel in 's lands beden en schattingen. Aldus verkreeg het gebied beter afgeronde grenzen, en werd het meer aaneensluitend. Otto II had daarbij het doorzicht, de voornaamste nederzettingen tot vrije gemeenten te verheffen. Hij schonk aan Harderwijk, Arnhem, Emmerik, Lochem, Doesburg, Doetinchem, Wageningen en misschien nog andere plaatsen stedelijke rechten, waardoor hij vaste burchten voor de instandhouding van zijn gezag schiep. Hij werd, door aankoop eigenaar van de heerlijkheid Kriekenbeek, van het rechts-

gebied van Groenloo, van al wat het Utrechtsche kapittel van Oud-Munster tusschen de Lek en de Linge bezat, en van de heerlijkheid Beesd en Renooi. Hij verkreeg mede den leeneigendom der heerlijkheid Bredevoort, en in 1248 verwierf hij van Willem van Holland, den Roomschen koning, den burcht met de stad en het Rijk van Nijmegen in pandschap.

Wij stonden hierbij stil, omdat deze graaf de beteekenis der geographische eenheid van het Geldersche gebied doorzag en voor een groot gedeelte tot stand bracht.

De zoon van Otto II, Reinold I, wist zijn zelfstandigheid ten opzichte van den leenheer, het Duitsche rijk, uit te breiden, door het recht te verkrijgen aan alle plaatsen in zijn gebied, die zich tot vrije gemeenten wilden verheffen, stedelijke rechten te kunnen verleenen. Hij vernieuwde nu de privilegiën door Otto II aan verscheiden steden geschonken, en verhief Zaltbommel, Groenloo en andere plaatsen in zijn gebied tot steden. Ook Reinold breidde de grenzen van zijn graafschap nog verder uit en rondde het gebied af; en hij bereikte het toppunt van zijn wenschen, door in 1339 zijn graafschap tot een hertogdom te zien verheven.

De macht der graven van Gelre en Zutphen werd aldus meer en meer geconcentreerd in de gedeelten van het tegenwoordig Gelderland, maar het stamhuis van de dynastie der graven, het gebied van Gelre, lag verre afgescheiden hiervan. De hertog had de meeste heerlijkheden in dat gebied in handen. En toen na veel strijd in 1543 het hertogdom Gelderland door Karel V onder zijn gezag werd gebracht, begon men de beide hoofddeelen van het gebied: Gelre en Zutphen, onder den algemeenen naam Gelderland samen te vatten. Nadat onder Philips II het Spaansch-Oostenrijksche gezag werd afgeschud, sloot Gelderland zich aan bij de Unie van Utrecht, en werd het hertogdom eene provincie. Het afgelegen gedeelte, Opper-Gelder, ging gedurende den tachtigjarigen oorlog verloren aan Spanje, en bleef daaraan toegekend, doch de naam Gelderland bleef nu behouden voor het gedeelte, dat bij de Unie van Utrecht was aangesloten en dat ongeveer de grenzen had als tegenwoordig; slechts met kleine wijzigingen ging dit gebied over tot provincie van het Koninkrijk der Nederlanden.

Die geschiedenis der samensmelting van vele gescheiden landschappen tot een staatkundig geheel, welke onder de graven en hertogen plaats vond, dynastieën die zich als graven van Zutphen ingeburgerd hadden, is een staatkundig proces geweest, maar dat niet voltooid had kunnen worden, als in dit gewest geen natuurlijk bindend element aanwezig geweest was. En dat waren, gelijk wij aantoonen (zie bladz. 484), de waterwegen, die de verschillende gewesten omvatten en verbonden tot een geheel. Het centrale punt dier waterwegen, waar zij met elkander in betrekking stonden, lag ongeveer te Arnhem, vanwaar men het best alle deelen te water of te land kon bereiken. Daar lag het zwaartepunt van het nieuw gevormde staatsgebied.

En hoewel de graven eigenlijk in de eerste plaats graven van Zutphen

waren geweest, lag deze stad te veel aan den kant in het geheele territoir, om een hoofdplaats te worden. In 1544 werd Arnhem de zetel van het Hof van Gelderland, in 1559 van de Provinciale rekenkamer. Zoo werd Arnhem allengs het centrum van de provinciale colleges, en eindelijk de hoofdstad der provincie. Aldus is Gelderland een afgeronde provincie geworden, met Arnhem als het algemeene middelpunt. En de verscheidenheden van bestuur en administratie hebben zich eindelijk opgelost in provinciaal en gemeentelijk bestuur. Wat buiten het afgeronde, natuurlijk verbonden geheel lag Opper-Gelder, ging in den staatkundigen strijd verloren.

Toch is er nog iets overgebleven van de oude gouwen-indeeling. De hoofd-indeeling in den tijd der republiek en de kwartieren: Nijmegen, Zutphen en Veluwe, zooals die tijdens de republiek bestond, was nog een herinnering aan de oude indeeling in gouwen, hoewel niet meer zoo scherp gescheiden. Ethnographisch kan men nog de Graafschapper, de Veluwenaar en Betuwenaar onderscheiden, en van de laatste is nog verschillend de bewoner van het Land-van-Maas-en-Waal. Tusschen de ethnographische grondvormen komen overgangen voor met gemengde verschijnselen, zooals op den Veluwezoom, langs den IJssel, in de Lijmers, in de Geldersche Vallei en langs de Zuiderzee.

En de gemeenten hebben nog voor een groot gedeelte hun grenzen te danken aan de oude marken, heerlijkheden en kerspelen.

De uitbreiding van het territoir Gelderland geschiedde hoofdzakelijk tot natuurlijke grenzen, die de tegenwoordige provincie heeft behouden. In het zuiden is de natuurlijke grens der Maas ook de staatkundige grens. In het westen van de Tielerwaard, naar den kant van Zuid Holland, zijn de Diefdijk en de Nieuwe Lingedijk met den benedenloop der Linge de grens geworden. Deze grenslijn vormt tevens eene belangrijk waterstaatkundige scheiding, die ook op het volksleven invloed heeft geoefend. De grens naar den kant van Utrecht wordt gevormd door de Lek, den Rijn en de Geldersche Vallei. De venen in het zuiden der Vallei vormden een grenszone, die de bevolkingen scheidde, en waardoor later de grenslijn getrokken werd, terwijl ook noordelijker de richting der Vallei werd gevolgd.

Verder noordelijk is de Zuiderzee de grens. Ten N. O. van de Veluwe vormt de IJssel de grens, al is die ook lokaal door verlegging der rivier en andere oorzaken er iets van afwijkend. Ten zuiden van Deventer vormt de Bolksbeek voor een korten afstand de grens. In het oosten van de Graafschap vormde een gordel van moerassen de breede grenszone. De grenslijn, die hier door getrokken werd, schommelde wel eenigszins met de kansen van den oorlog en de verdragen daaruit voortvloeiend, maar bleef toch de zone volgen. De vestingen Grol en Bredevoort vormden vaste punten om de toegangspoorten tegen aanvallen van het Bisdom Munster uit het oosten te verdedigen.

Tusschen Gendringen aan den Ouden IJssel en Groesbeek lag Gelder-

land het meest open voor toegang uit het zuidoosten. Daardoor had hier veel grensverandering met het hertogdom Kleef plaats.

Binnen deze staatkundige grenzen heeft zich het Geldersche volk ontwikkeld tot een provinciale volkseenheid der Nederlandsche natie.

ECONOMISCH-GEOGRAPHISCHE POSITIE DER PROVINCIE. In de 16e eeuw, toen de eenheid der Geldersche gewesten in hoofdtrekken was voltrokken en deze als provincie tot de Unie van Utrecht toetrad, kon men ook spreken van de economisch-geographische positie van het gewest. Deze was geenszins bijzonder gunstig. De internationale handel van de steden Tiel, Zutphen, Doesburg en Harderwijk, die in de middeleeuwen van beteekenis was geweest, had opgehouden, òf omdat die handel zich verplaatst had, òf omdat die steden door de verslechtering der wateren geen belangrijke scheepvaart meer konden uitoefenen. Harderwijk dreef nog vischhandel, evenals Elburg, maar de andere steden zagen hun beteekenis beperkt tot marktstadjes voor den omtrek. De Duitsche Hanze, de stedenbond, waartoe zij eens behoord hadden, was ook in verval geraakt. In den tijd dat de Hollandsche en Zeeuwsche koopsteden tot grooten bloei kwamen, en met prachtige renaissance gebouwen versierd werden, leefden de Geldersche steden op den roem van het verleden, en bleven achter, hadden bijna uitsluitend binnenlandschen handel, een weinig nijverheid, die voornamelijk tot de voorziening van den stadskring beperkt was. In de steden vond men alleen groote drukte op de marktdagen, als de boeren uit den omtrek in de stad kwamen, en hun graan of fruit, hun varkens, koeien of schapen ter markt aanvoerden. Arnhem, Tiel, Nijmegen en Zutphen leefden van dien binnenhandel en genoemde kleine nijverheid.

Wegens het gemis van groothandel, zooals die in de Hollandsche steden gevonden werd, bleef de Geldersche stadsbevolking vrij gelijkmatig burgerlijk, en ontstond hier niet een koopmans-patriciaat, dat daar zoo machtig was en grooten invloed had op het stadsbestuur. De invloed der burgerij op het stadsbestuur bleef hierdoor in Gelderland sterker en ook langer voortduren. Die burgerij bestond uit winkeliers, handwerkslieden en landbouwers, die er een rustig bestaan leidden.

Alleen Arnhem en Nijmegen telden meer aanzienlijken, de eerste stad mede als gevolg van de vestiging van het provinciaal bestuur, en Nijmegen, waar de handel op den Rijn het belangrijkste was, door de aanwezigheid van rijke kooplieden en door de traditie als vroegere vorstenresidentie. Daarbij waren de schoone omstreken eveneens een factor, welke de vestiging in deze twee steden bevorderde.

Toch was er tot het einde der 18e eeuw geen sterke trek naar de Geldersche steden. Om die aantrekkelijkheid te bevorderen werd in enkele steden, bijv. te Arnhem, het verkrijgen van het burgerrecht vergemakkelijkt. Maar toch bleven tot in het laatst der 18e eeuw de steden kleine stadjes. Nijmegen, de grootste, had 12.000 inwoners, Arnhem 10.000 en Zutphen 7.000, Har-

derwijk 4.000, en de overige hadden niet meer dan 1000 à 3.000 zielen.

De plattelandsbevolking leefde voornamelijk van landbouw en vee-teelt. Handel en nijverheid waren hier weinig van beteekenis; alleen in enkele streken was het iets beter. De welvaart was verschillend naar de grondgesteldheid, en ook naar den aard van de boerenbedrijven.

De Betuwe met kleigronden leverde koren, meekrap, koolzaad en boomvruchten; ook paarden en runderen werden hier uitgevoerd. Sedert de 16e eeuw was hier de waterafvoer veel verbeterd, en daarmee de ooftteelt sterk toegenomen; schier overal zag men in de laatste helft der 18e eeuw boomgaarden van appels, peren en kersen, welke naar de markten te Utrecht of naar Amsterdam werden verzonden. In de 16e eeuw wordt al melding gemaakt van den aanvoer van Geldersche kersen te Amsterdam. Tegen den bloeitijd der vruchtboomen werden de bijen van de Veluwe naar de Betuwe gebracht.

De goede graslanden werden op de Betuwe veel gebruikt voor vetweiderij. Kalveren werden in dien tijd nog zelden gemest; deze fokte men op tot koeien of ossen, om ze dan vet te weiden. Ook de schapenteelt was van beteekenis, en de schapenmest werd verkocht voor de tabakslanden van Amersfoort en Wageningen. Vele boeren hielden ganzen, dertig stuks en meer, vooral in de omstreken van Elst, welke als het „ganzenland” werden aangeduid.

Het verdient opmerking, dat men zelfs op de Betuwe, met goede kleigronden, in de 18e eeuw bij de bouwgronden het stelsel van braakland om de vijf jaren toepaste. Van intensieve cultuur had de landbouw hier ook toen, evenmin als thans, weinig inzicht. Toch vond men er wel tabaksteelt en teelt van papaverzaad om olie uit te winnen.

De op vele plaatsen met moerassen overdekte zand- en grintgronden ten oosten van den IJssel, in de Graafschap, hadden een boschrijk karakter. Het land, toen even als tegenwoordig veel in „kampjes” verdeeld met houtwallen omsloten, wees op een ontginning en ingebruikneming bij enkele stukken, zooals in den regel op de zandgronden plaats heeft. Men ploegde onder Winterswijk, Silvolde en verder in het oosten het land met ossen, wat in de 18e eeuw toenam door de behoefte aan paarden. De landbouw was hier in de 18e eeuw een gemengd bedrijf van akkerbouw met veeteelt verbonden, evenals thans. Op de lage broeklanden werden veel ganzen gehouden, die vijfmaal 's jaars geplukt werden.

Evenals op de Veluwe en de Betuwe werd hier tabak verbouwd sedert het midden der 19e eeuw. De opbrengst van den landbouw bestond nog voor een gedeelte in hetgeen de granen opbrachten, die op de locale markten verkocht werden, zoover er over was van het huiselijk gebruik. Wel begon men reeds op kleine schaal varkens te mesten van het beschikbare graan, die door de kleine boertjes geslacht werden, en waarvan spek en hammen werden verhandeld, terwijl de overige gedeelten dienden om de familie schraal van vleeschkost te voorzien. De handel in Geldersche hammen en

spek naar de Hollandsche steden kwam hierdoor op; eerst in het midden der 19e eeuw, toen de varkensmesterij een aanzienlijker omvang verkreeg, werd deze uitgebreid.

De zuivel had in de 18e eeuw nog niet zooveel waarde. Zij werd, evenals de eieren, veel gebracht naar de dorpswinkeliers, om in ruil te dienen voor suiker, koffie en enkele andere winkelwaren. Het was de tijd van grootendeels dorps huishouding, die in de uiterste hoeken des lands nog gedurende de eerste helft der negentiende eeuw voortduurde.

De Veluwe was in het hart nog een ruw, wild landschap, met bosschen en heiden overdekt, in vele streken met zandstuivingen, waardoor de wegen niet zelden na krachtige winden door pas gevormde duinen onberijdbaar werden. Wie per rijtuig de Veluwe overtrok moest spaden medenemen, en niet zelden hielpen alle passagiers aan den arbeid om den weg opnieuw te banen. Vele dorpen op de Veluwe lagen als oasen te midden der uitgestrekte heiden en waren moeielijk bereikbaar.

Langs de lagere randen van de Veluwe, aan de Zuiderzee en den IJssel, was de toestand beter. Een reeks van landelijke nederzettingen werd ten oosten van de Hooge Veluwe gevonden van Dieren naar Hattem, die een gunstiger positie hadden. Uitgestrekte marken waren op de Veluwe nog in gemeenschappelijk gebruik.

Op den westrand der Veluwe vond men sedert het midden der 18e eeuw tabaksteelt, terwijl de akkerbouw hier overigens gelijk was aan die in de Graafschap. De schapenhouderij op de heiden vervulde een belangrijke rol in het landbouwbedrijf, door de levering van de mest en de wol.

Een eigenaardige positie nam de adel tot het eind der 18e eeuw in Gelderland in. Terwijl in Holland de beteekenis van den adel was teruggedrongen door het overwicht der geldhuishouding in de steden, gedurende de 17e en de 18e eeuw, en die op het platteland ook weinig invloed meer had, bleef de Geldersche adel in dit gewest, waar geen groothandel en geen aanzienlijke industrie een economisch patriciaat schiepen, hetwelk den adel terugdrong, een belangrijken invloed behouden. De eenvoudige landbewoners en de burgerlijke steden erkenden de positie van den adel als aanzienlijken stand, en in de Staten namen de ridders hier den eersten rang in. In elk der drie kwartieren bracht de ridderschap één stem uit en de steden samen ook een. De jonkers werden bevoorrecht in alle commissies. De Geldersche edelen, gewoonlijk persoonlijk bevriend met de stadhouders, werden in talrijke betrekkingen benoemd; zij bezetten de schepenplaatsen en in bijna alle steden hadden een tweetal edelen zitting in den magistraat, terwijl zij bovendien nog als ridders op den landdag verschenen, wat evenwel in Zutphen werd uitgesloten. Maar vooral op het platteland was de adel in Gelderland oppermachtig. Daar waren de edelen ook nog de groote grondbezitters, en resideerden zij op hun aanzienlijke buitenverblijven, te midden

van een kring van boerderijen, welke verpacht werden. Doch waren zij hier machtig, aan den anderen kant was er door dit verkeer met hun pachters ook wederzijds een plichtsbefef ontstaan, waardoor de positie van den pachter in economisch opzicht veelal zeer goed was. De geldhuishouding was hier niet zoo overheerschend als in Holland.

Voor ontwikkeling der nijverheid leende het economisch-geographisch milieu in Gelderland zich weinig; de meeste bedrijven waren handwerksnijverheid, die in de steden en in de dorpen werd uitgeoefend. Ook op het platteland werden door de boeren gedurende den winter, als op het land weinig te doen was, nog wel handwerken uitgeoefend. Zoo vond men in de oostelijke Graafschap, in verband met het vele eikenhout, de radmakerij als een winter-huisbedrijf. De raderen van boerenwagens, kruiwagens, en ook tonnen enz. werden op de markten verkocht; zelfs tot voor korten tijd werden die er gevonden.

De kleilagen langs de rivieren gaven aanleiding tot steen- en pannenbakkerij als een tak van industrie voor den uitvoer naar andere gewesten. Ook de gronden in het oosten bevatten leem- en oude kleilagen, welke eveneens tot steenbakkerij aanleiding gaven meer voor plaatselijk gebruik.

De wolproduktie had aanleiding gegeven tot wolspinnerij en weverij.

Spinnen en weven waren tot in de 18e eeuw nog veel huisbedrijven, op kleine schaal uitgeoefend, evenals de linnenweverij. Op enkele plaatsen werd ook iets geproduceerd tot verkoop op de markten. De linnenmarkt te Zutphen was bekend, de tegenwoordige textielindustrie te Veenendaal is uit huisnijverheid voortgekomen.

Een merkwaardige tak van nijverheid was in de 18e eeuw de papiernijverheid op de Veluwe. Het water, dat in sprengen aan den oostkant van de Veluweheuvels te voorschijn komt, en tal van beekjes vormt, welke door de terreinverschillen watervallen doen ontstaan, leverde arbeidsvermogen, waarvan fabrikanten partij trokken voor de papierindustrie. In het begin der 17e eeuw werd daarmee begonnen, en in 1740 werden op de Veluwe 168 papiermolens geteld, die door water werden gedreven. Men rekende, dat op de Veluwe jaarlijks ongeveer 150.000 riemen papier werden vervaardigd, het solide Hollandsche papier, dat in kwaliteit het Fransche overtrof en ten deele in de Nederlanden werd verbruikt, maar ook naar Engeland en elders werd uitgevoerd.

Nog moeten wij melding maken van de ijzerindustrie, die in Gelderland opkwam, voornamelijk aan den rechteroever van den Ouden IJssel, en aan den IJssel. Het moeras-ijzererts, dat langs den Ouden IJssel en zijn bijstroomen, de Vordensche beek en de Schipbeek, gevonden werd, heeft hier aanleiding gegeven tot het opkomen van ijzersmelterijen uit dit erts, o. a. te Ulft, Keppel, Doesburg en Deventer. De kolenbranderij in de Graafschap, die wij noemden, stond daarmee in verband, omdat hierdoor de brandstof geleverd werd. In 1885 heeft de laatste hoogoven hier gewerkt, maar de

en de nijverheid na 1895. Deze laatste heeft veel invloed gehad op de opkomst der takken van nijverheid, en de fabrieken, die door andere hand hier worden beschreven, evenals de handel.

Alleen op een paar verschijnselen willen wij wijzen, die uit deze veranderde toestanden voor Gelderland voortkwamen. In de eerste plaats is Gelderland, met zijn schoone natuur in vele deelen, daardoor een veel-bezocht gebied geworden door vreemdelingen, die hier verwijlen of er zomerverblijf zoeken. De eersten zijn meest gepensioneerden of families op leeftijd, die hun laatste levensdagen in rust willen doorbrengen. Hierdoor heeft Gelderland een betrekkelijk groot aantal familiën, welke boven den leeftijd zijn van de geboorte van kinderen, en dientengevolge is het aantal geboorten per 1000 zielen der inwoners boven de sterfte, m. a. w. de natuurlijke toeneming der bevolking, er geringer dan in de meeste provinciën, voornamelijk de landelijke. In 1921 had Gelderland aan geboorten boven sterften per 1000 inwoners gemiddeld 15,72, (Noord-Brabant 19,57, Limburg 21,35), in 1913: 15,50 (Noord-Brabant 18,13, Limburg 17,41), in 1916: 12,77 (Noord-Brabant 15,09, Limburg 15,28). Gelderland staat daardoor in natuurlijke toeneming der bevolking meest beneden het gemiddelde van Nederland, dat in 1921 bedroeg 21,35, in 1913: 17,41, in 1916: 15,28. Hieruit valt af te leiden, dat Gelderland voor den aanwas der bevolking een gedeelte der menschen van elders moest ontvangen.

Die toevoer van elders en het overlijden alhier vindt meest plaats in enkele centra, als Arnhem en Omstreken, Nijmegen en Omstreken en Apeldoorn en Omstreken. Deze steden hebben de sterkste toeneming der bevolking gehad sedert de ontwikkeling van het spoorwegnet.

Wij geven de cijfers aan voor twee steden met meer dan 20.000 zielen en verder voor Renkum, Rheden en Zutphen:

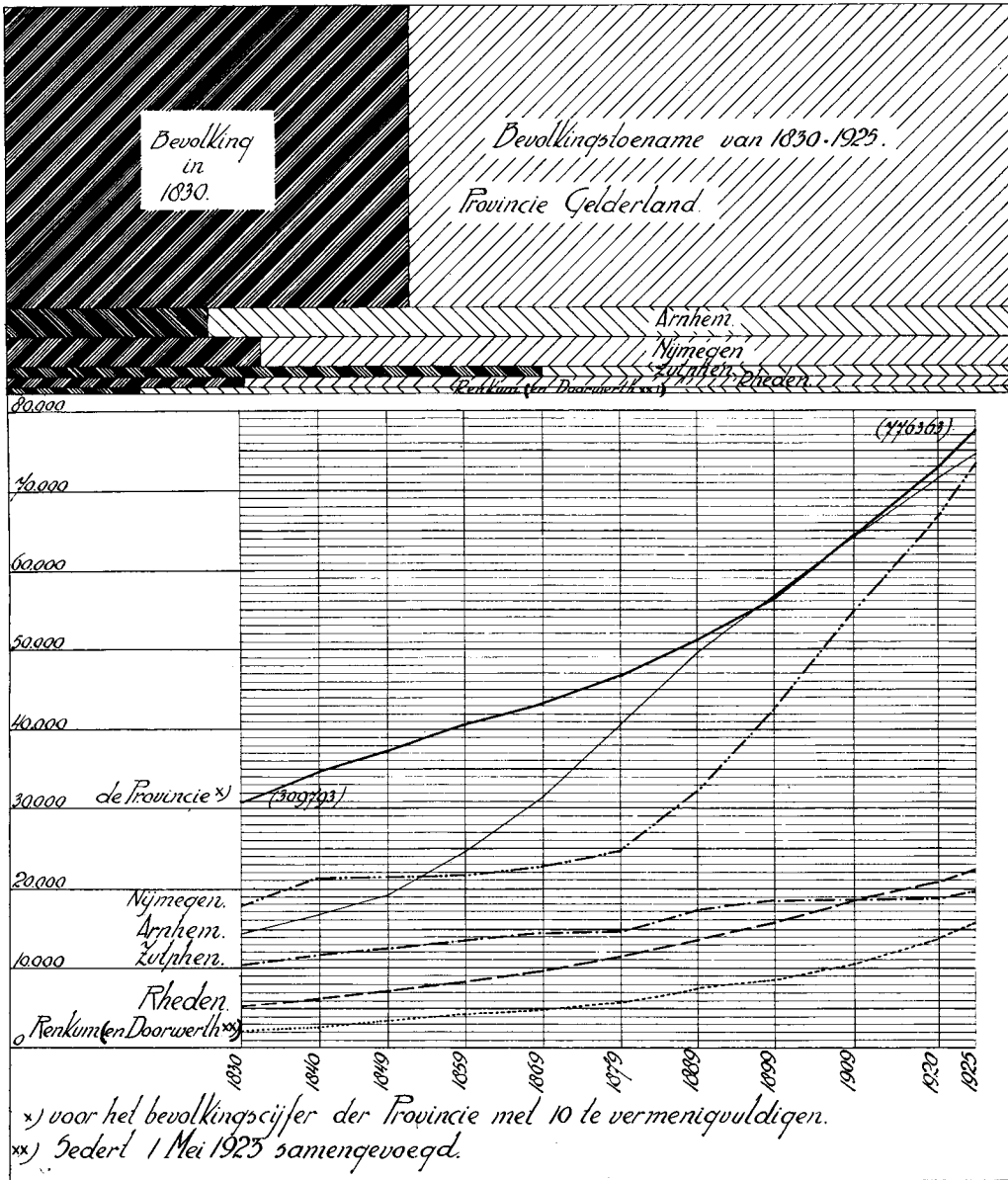
TOENEMING DER BEVOLKING

PROVINCIE EN GEMEENTEN	1 Jan. 1830	19 Nov. 1849	1 Dec. 1869	31 Dec. 1889	31 Dec. 1909	31 Dec. 1920	1 Jan. 1925
Gelderland . . .	309.793	370.716	432.693	512.202	639.602	729.688	776.363
Arnhem . . .	14.509	19.111	31.626	49.727	64.019	71.599	74.635
Nijmegen . . .	17.734	21.218	22.842	32.101	54.803	66.911	73.244
Zutphen . . .	10.204	12.497	14.656	17.189	18.313	18.713	19.432
Rheden ¹⁾ . . .	5.189	7.170	9.638	13.807	18.432	20.700	22.177
Renkum en Doorwerth ²⁾)	2.067	3.341	4.920	7.467	10.430	13.978	15.784

¹⁾ Renkum en Rheden nemen wij hierbij, omdat beide gemeenten, in de nabijheid van Arnhem gelegen, door dezelfde oorzaken als wij boven noemden, toeneming der bevolking hadden. Rheden bestaat uit de dorpen Velp, Rheden, de Steeg, Ellecom, Dieren, Laag-Soeren en Spankeren; Renkum uit Oosterbeek, Renkum, Doorwerth, Heelsum en Wolfhezen.

²⁾ Sedert 1 Mei 1923 samengevoegd.

Na 1870 zien wij de sterke uitbreiding der bevolking van de eerstgenoemde drie centra, en ook Rheden en Renkum sluiten er zich bij

aan. Zutphen daarentegen, dat als marktstad bestaat, heeft slechts een geringe uitbreiding gehad.

Bij de provincie vertoont zich hetzelfde verschijnsel. Van 1849 tot 1879 nam de totale bevolking telkens bij elke volgende 10-jarige volkstelling in 1859, 1869, 1879 toe met 7 à 8 %; bij die van 1889 bleek zij te zijn toe-

genomen met 9.79 %, in 1899 met 10.65 %, in 1909 met 12.89 % en in 1920 met 14.8 %, vergeleken met de vorige.

Ten slotte moge nog een enkel woord volgen over de verbreiding der nijverheid in Gelderland. Hoofdzakelijk werd die in eenige streken gevestigd, waar de economische factoren voor de opkomst der nijverheid het gunstigst zijn.

De textielnijverheid heeft zich in de 19e eeuw ontwikkeld in het oostelijkste deel van de Graafschap Zutphen, in de plaatsen Winterswijk, Aalten, Groenlo, Neede en Eibergen, voornamelijk katoenweverij, met eenige annexe industrie. Deze nijverheid sluit zich aan bij het gebied van Twenthe in Overijssel. De bestaande huisweverij in deze Saksische gewesten, en het hier voorkomend klein grondbezit, waardoor kleine boertjes met groote gezinnen, die op het bedrijf geen werk konden vinden, de werkkrachten der fabrieken leverden, heeft er de opkomst dezer nijverheid bevorderd.

In Veenendaal is de bestaande textielindustrie (wol, katoen) opgekomen uit een eenvoudige linnen- en wolindustrie als huisbedrijf der bevolking, waarvan de grootnijverheid bij de oprichting in de 19e eeuw partij trok.

Apeldoorn en Hattem hebben deze industrie verkregen, doordien partij werd getrokken van de goedkoope terreinen en de billijke werkkrachten op de Veluwe.

De kunstzijde-industrie, een modern fabrikaat, is opgekomen te Arnhem maar heeft een groote fabriek doen verrijzen te Ede, waar op de heide goedkoope terreinen, en bij de kleine landelijke bevolking vele geschikte werkkrachten waren te bekomen.

De papiernijverheid, die op de Veluwe is opgekomen (zie bladz. 499) door de daar aanwezige waterkracht, heeft hier ook den vorm der grootindustrie aangenomen, geconcentreerd in enkele groote, moderne fabrieken. Deze maakten gebruik van de werkkrachten, die hier gedurende eenige generaties voor de papiernijverheid geschoold waren. In Apeldoorn, Brummen, Epe, Heerde, Hattem en Renkum vindt men nog papier-industrie.

De steen- en pannbakkerij vindt haar gebied voornamelijk langs den Rijn en de Waal, waar de klei gevonden wordt, en verder langs kleizoomen van den IJssel.

De rubberindustrie heeft te Oosterbeek een grootsche inrichting (Hevea dorp). De ijzerindustrie bestaat nog langs den IJssel.

De overige industrie is meest opgekomen in de steden en daar gevestigd.

De tegenwoordige industrie van Gelderland wordt afzonderlijk behandeld; het bovengenoemde bedoelt slechts een beknopte aanduiding te geven van haar verbreiding.